

перського періоду. Вибудовувана сьогодні система самоврядування повинна враховувати сучасні реалії, потреби, інтереси і можливості як самого козацтва, так і навколишнього його населення, державних органів влади.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Акиев Х.А. К вопросу о расселении гребенских казаков на Тереке / Х.А.Акиев // Ингушетия: исторические параллели. - 2010. - № 3.
2. Антонович В. Про козацькі часи в Україні / В.Антонович. — Київ: видавництво художньої літератури «Дніпро», 1991. — 387 с.
3. Великая Н.Н. Система самоуправления у Гребенского казачества XVIII-XIX вв. / Н.Н.Великая // Государственная власть и самоуправление: взаимоотношения и проблемы. - Ставрополь, 2003, с.6-12.
4. Виноградов В.Б., Магомадова Т.С. О месте первоначального расселения гребенских казаков / В.Б.Виноградов, Т.С.Магомадова // Советская этнография. - 1972. - №3.- С. 11-18.
5. Губарев Г.. Казачий исторический словарь-справочник / Г.Губарев. — М., 1970. — 421 с.
6. Косвен М.О. Описание гребенских казаков XVIII века / М.О.Косвен // Исторический архив. — 1958. - №5. — С. 181-184.
7. Кушева Е.Н. О местах первоначального расселения гребенских казаков / Е.Н.Кушева // Историческая география России XVIII в. Источники и их характеристика. - М., 1981. - С.78-83
8. Мужухоев М.Б., Плиев А.А. Об одной попытке определения места первоначального расселения гребенских казаков / М.Б.Мужухоев, А.А.Плиев // Вопросы истории Чечено-Ингушетии. Т. 10. — Грозный, 1976. — С. 114-119.

УДК 343.1

Дурнов Є. С., к.ю.н., доцент кафедри історії держави та права НАВС;
Сокур Ю. В., к.ю.н., доцент кафедри історії держави та права НАВС

Спорідненість чумацтва та козацтва

В даній статті проведено аналіз літератури щодо спорідненості чумацтва та козацтва. Також розроблені ґрунтовні висновки та пропозиції щодо розглядаємої тематики.

Ключові слова: козацтво, землі, Запорозька Січ, народна самооборона.

В данной статье проведен анализ литературы по родства чумачества и казачества. Также разработаны обстоятельные выводы и предложения по рассматриваемой тематике.

Ключевые слова: казачество, земли, Запорожская Сечь, народная самооборона.

This paper analyzes the literature on the relationship chumachestvo and Cossacks. Also prepare a detailed conclusions and suggestions for rozhlyadayemoyi topics.

Keywords: Cossacks, land, Zaporizhzhya Sich, People's Self-Defense.

Актуальність теми. Значну роль в економічному розвитку українських земель відіграло козацтво, яке вийшло на історичну арену в кінці XV століття. Визначну роль у його зміцненні відігравала Запорозька Січ. Її можна визначити як самоврядну військово-політичну організацію народної самооборони з комбінованою громадсько-індивідуальною

господарською системою, яка ґрунтувалася на засадах особистої свободи козаків, демократії, самоуправління, федералізму та економічного лібералізму. У Запорозькій Січі дедалі активніше розвивалися товарно-грошові відносини. Запорозькі козаки посідали важливе місце в торгівлі південною сіллю. На річках Буг, Самара, Орель були спеціальні митниці для збирання соляного мита з кожного возу.

Виклад основного матеріалу. Номенклатура внутрішньої торгівлі обмежувалася продуктами харчування й предметами побутового вжитку. Попит на ці товари забезпечувало паланкове виробництво і кустарні ремесла. Для Запоріжжя велике значення мала зовнішня торгівля. На Січ завозили предмети найпершої необхідності в козацькому житті: хліб, горілку, тютюн, порох, інші бойові припаси, а також тканини і готовий одяг, смушки, дорогу зброю і кінську зброю. Вивозили сіль, рибу, худобу, хутра [1, с. 54].

Значне місце в державному і господарському житті Січі посідала зовнішньоекономічна діяльність. Торговим партнером й імпортером з території Вольностей запорозьких була Росія. Запорожці вели також широку торгівлю з Кримом, попри вічну ворожнечу з ордою. Тримаючи в руках транзитні шляхи, переправи на Дніпрі та на прикордонних польових річках, особливо через Буг і Синюху, запорозькі власті мали можливість контролювати експортно-імпортні товарні операції. На дніпровські переправи направлялись запорозькі загони для охорони кордону, а збір «мостової» плати з чумацьких валок і караванів проводила митна старшина у такому складі: шафар (збирач й інтендант), писар та його помічник (підскарбій).

Чумацтво як загальноукраїнське явище мало велике поширення в Запорозькій Січі, на терені Запорозьких Вольностей і в пізніші часи. Особливо інтенсивного розвитку набув цей промисел після зруйнування Січі Катериною II у 1775 році. На прикладі Запорожжя покажемо, які політичні і соціально-економічні причини сприяли формуванню цієї досить потужної південно-української гілки чумацтва.

Як відомо, частина колишніх запорожців переселились за Дунай. Однак, переважна більшість козаків залишилася на території колишніх Вольностей. Вони продовжували проживати в зимівниках і, віддалені від державної адміністративної влади, зберігали всі традиції запорозького життя. Кількість зимівників складала 5767 [2, с.10-12].

Спеціальними інструкціями визначалися повноваження та заходи стосовно контролю над запорозьким населенням, особливо мешканцями зимівників. Земський комісарам рекомендувалося зобов'язати усіх власників зимівників наглядати один за одним і не допускати переходів з місця на місце. Крім того, кожні десять дворів, повинні були утворити громаду на чолі здесяцьким, на якого покладался додатковий нагляд за населенням. Водночас з реалізацією державного контролю над зимівниками відбувається й інший процес. Він характеризується широкомасштабною роздачею земель поміщикам. У кордонах приватних земель знаходилися й запорозькі зимівники, які в переважній більшості ставали основою поміщицьких селищ [3]. Таким чином, на кінець XVIII століття зимівники запорожців перетворилися на слобідські хутори і поміщицькі села.

У своєму розпорядженні від 13 квітня 1792 року Катеринославський губернатор В. Каховський наголошував на необхідності остаточної ліквідації усіх запорозьких зимівників, які ще залишилися в поміщицьких землях, після переселення мешканців зимівників до міст та слобод у 1780-1781 роках. Зокрема, він просив доповісти про це новому Катеринославському наміснику П. Зубову: «Об истреблении хуторов и зимовников доложить, — они суть приют ворами й разбойникам ... потому не должны

быть терпимы» [4, с.344-345].

Отже, розвиток чумацтва на Півдні України був обумовлений, по-перше, політичною й економічною колонізацією колишніх запорозьких Вольностей; по-друге, інтенсивним економічним розвитком Новоросійського краю, зокрема, — розширенням товарного сільського господарства і тваринництва. Звідси виникала гостра потреба у доставці великої кількості вантажів до Одеських портів; по-третє, — розвиткові чумацтва в цьому регіоні сприяла поява багаточисленного розкозаченого чоловічого населення. Отримавши статус державних (не закріпачених) селян, колишні козаки були продуктивною економічно активною верствою, з якої і формувалось ядро південно-українських чумаків.

Г. Данилевський, дослідник чумацтва і побуту степового населення південного краю середини XIX століття, писав, що усі господарі вільних слобод чумакували. Добробут населення він пов'язував із розвитком чумацтва. Зокрема, після миколаївської епохи, з її військовими поселеннями та жандармським свавіллям, для мешканців державних слобод Катеринославщини, як зазначав Г. Данилевський, знову настали сприятливі часи [5, с.31].

Щодо протекціонізму Запорожжю з боку державних органів російської імперії свідчить Грамота імператриці Єлизавети Петрівни Війську Запорозькому від 23 серпня 1744 року про видачу щорічного жалування, врегулювання взаємних суперечок за землі з миргородським полковником Капністом і військом Донським, про звільнення від сплати мита і видачу нових клейнодів. В даній грамоті, зокрема, вказано, що із запорозьких козаків, які здійснюють торговельну діяльність в Малоросії, мостового, перевізного, а також ярмаркової індики не стягувати. Державний Старосамарський перевіз, якщо в ньому потреби немає, скасувати і мита не стягувати, а старосамарцям у справі Вольностей запорозьких не втручатися. Війську Запорозькому повелівалося іноземним купцям в проїздах опору не чинити. З приводу розмежування територій і суперечок, які виникають між Військом Донським і Військом Запорозьким, Правлячий Сенат послав листа до Військової колегії про направлення на місце штаф-офіцера для прийняття остаточного рішення. Війську Запорозькому і Війську Донському рекомендовано уникати суперечок і користуватися лише тими володіннями, які надані Війську Донському Сенатом і грамотою підтверджені [6, с.432-437].

Дозвіл на здійснення торговельних відносин на Січі надався кошовим отаманом. Про це свідчить, наприклад, справа від 16 січня 1761 року про «Паспорт, виданий Кошем, козакові Куцівського куреня Іванові для проїзду в Лівобережну Україну для торгівлі». Характерно, що клопотання про надання такого паспорту надсилалося на ім'я самої імператриці від імені Війська Запорозького Низового. У ньому обумовлювались найменші деталі — дозвіл козаку Івану з двома возами і кіньми здійснювати покупки на Лівобережжі протягом п'яти днів; вільний пропуск в два боки тощо. Документ підтверджувався військовою печаткою про те, що у козака відсутні хвороби [6, с.486].

Щодо врегулювання і контролю за транспортуванням товарів можна навести справу про порядок перевезення краму на Запорожжя через митниці. На підставі імператорського указу від 25 січня 1760 року, митниці — Переволочанська, Кременчуцька, Єлизаветська і застава Царичанська повідомляли Кіш про перевезення краму. Наводилися дані про асортимент краму (тканин), кількість сувоїв, їх вага, хто перевіз — український, російський чи запорозький купець або козак. До документу додавалося зобов'язання купців продавати на Січі крам для внутрішньої потреби [7, с.71].

При видачі торговельних паспортів траплялися й адміністративні казуси. Так, у

справі 1749 року про майно, відібране у запорозців губернатором міста Біла Церква, сталося таке. У козаків, які здійснювали торгівлю за паспортом виданим кошовим отаманом, губернатор Руднецький відібрав паспорт кошового і видав їм свої паспорти для проїзду в Б.Церкву. По приїзді в місто губернатор взяв їх під варту і відібрав гроші та все майно. Про даний випадок було повідомлено київському генерал-губернатору Леонтьєву. Білоцерківському губернатору було наказано повернути потерпілим запорожцям-чумакам гроші і майно. Скривджені козаки як не клопоталися про повернення грошей і майна, але справедливості так і не добилися, і майно їм не повернули [6, с.371]. Цей інцидент свідчить, що в сфері державного регулювання торгівлі були непоодинокими випадки адміністративного свавілля з боку місцевих чиновників.

На захист запорозької торгівлі з огляду на подібні прецеденти ставали кошові отамани. Про це свідчить лист кошового Якіма Ігнатовича від 9 вересня 1749 року до немирівського губернатора з протестом проти несправедливого ув'язнення запорозьких козаків С.Тарана і П.Гаркуші та з вимогою повернути захоплених у них коней, гроші та майно. У ньому вказано, що до отамана надійшла скарга від Савки Тарана та Петра Гаркуши, які здійснювали продаж риби в Польщі та в місті Немиров. 29 червня 1749 року їх заарештували, застосовували до них тортури, після чого забрали майна на 77 рублів. Отаман, звертаючись до немирівського губернатора, пояснює, що названі козаки у Війську Запорозькому підозри у крадіжках не мають і займаються торговим «древним» чумацтвом. У листі висувається вимога повернути даним козакам відібране незаконним шляхом майно [6, с.331-332].

Показовим є те, що кошовий отаман говорить про чумацький промисел, як «древний», притаманний козакам. Це ще раз підтверджує нашу думку про спорідненість чумацтва й козацтва як соціальних станів.

З розвитком господарської діяльності у Запорозькій Січі виникає все більша потреба юридичного унормовування торгівлі. Спочатку у цій царині домінували норми звичаєвого права. Згодом ми бачимо спроби врегулювати торговельні відносини між суб'єктами нормами писаного права. В першу чергу це стосувалось міжнародної торгівлі. Про це свідчить, зокрема, договір XVII століття, укладений поміж Цісарем Турецьким і Військом Запорозьким з народом руським відносно торгівлі на Чорному морі: «1.Цісар, Його Милість Турецький дає свободу Козацькому війську і його землі плавати по Чорному морю до всіх своїх портів, міст і островів; також по морі Білім (Середземнім) до всіх своїх держав і їх портів, а також до чужих панів і держав християнських, також по всіх ріках і містах, з якими вони захотіли б торгувати, продавати, купувати і міняти, після своєї волі задержуватися у порті або від'їжджати, коли захочуть, без ніякого задержання, спротиву і затруднень. 2. З метою допомоги для нових торгів Війська Запорозького і його землі, Цісар Його Милість Турецький, звільняє купців від усяких мит і податків, а також товари, які б вони або до його держав привозили, або з його держав вивозили, і то до ста років (якщо не можна було б до ста, то хоч до п'ятдесяти, але принаймні тридцяти); усі уряди будуть дотримуватися цього; а по закінченні – дай Боже – ста років не будуть обтяжені більшими податками, чим самі турки. 3. Цісар Його Милість дозволяє війську Козацькому будувати складові доми по містах і портах Цісаря Його Милості Турецького, як на Чорнім, так і білім (Середземнім) морі, там вести торгівлю, і жити із всією свободою без жодних податків до згаданих ста років» [8].

Висновки. Отже, розвиткові чумацтва сприяла, зокрема, господарська і торговельна діяльність Запорозжя, яке у XVII – XVIII століттях було своєрідною «вільною економічною зоною», над якою не тяжіли утиски і обмеження імперського фіскального законодавства. Наявність важливих торговельних шляхів, що пролягали через Запорозькі вольності, економічні потреби Запорозжя спонукали козацтво й чумацтво до взаємного комерційного партнерства.

Після зруйнування Катериною II у 1775 році Запорозької Січі значна частина козаків все-таки не емігрували на Дунай і Кубань, а осіли на питомих запорозьких землях. Вони зайнялися торговельно-транспортним промислом, поклавши початок потужній південно-українській гілці чумацтва, яка набирала все більшої економічної ваги з господарським освоєнням Новоросійського краю та зростанням значення Одеси як порту і експортера збіжжя та інших товарів. Велику роль відіграли південні чумаки і під час російсько-турецької війни, транспортуючи в Крим боєприпаси, фураж, продовольство для російської армії.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Лановик Б. Д. Економічна історія України і світу: [підруч.] / Б. Д. Лановик, З. М. Матисякевич, Р. М. Матейко. – К. : Вікар, 1999. – 737 с.
2. Бойко А. В. Запорозький зимівник останньої чверті XVIII століття / Бойко А. В. – Запоріжжя, 1995. – 126 с.
3. Державний архів Херсонської області, Ф. 14. оп. 1. Спр. 8, арк. 8.
4. Письма Екатеринославского губернатора Василия Васильевича Каховского состоящему при делах ея Величества Екатерины II, тайн. Сов. В.С. Попову, для доклада князю Платону Александровичу Зубову (С 20 января 1792 года по 21 июля 1794 года) // ЗООИД. – Одеса, 1881. – Т. XII. – С. 344"345.
5. Данилевський Г. Пенсильванцы й Каролинцы / Данилевський Г. П. Сочинения. – СПб., 1901. – Т. 17. – 234 с.
6. Архів Коша Нової Запорозької Січі (корпус документів 1734"1775). Т.1 / упоряд. : Л. З. Гісцова, Д. Л. Антонов та ін. – К., 1998. – 696 с.
7. Архів Коша Нової Запорозької Січі (опис справ 1713"1776) / [упоряд. : Л. З. Гісцова, Л. Я. Демченко]. " К. : Наук. думка, 1994. – 232 с.
8. Прицак О. Український Чорноморський флот в часи Богдана Хмельницького / О. Прицак // Літературна Україна. – 1992. – 25 черв.